Strategia kompensacji w tłumaczeniu kultury

Maria Piotrowska

Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie

majpiotrow@gmail.com

Streszczenie

Orientacja przekładoznawcza na zjawiska kulturowe prowadzi do rozważań nad strategią kompensacji w ich tłumaczeniu. Po przedstawieniu zwrotu kulturowego, jaki nastąpił w badaniach nad przekładem w latach 1980. oraz definicji kluczowych pojęć 'strategii' i 'kompensacji', omówione są przykłady kilku kulturomów amerykańskich i jednego cypryjskiego w celu uchwycenia istoty kompensacji i poszerzenia świadomości zjawisk kulturowych w przekładzie. Analizę przykładów wieńczy konstatacja, iż tłumacz jest interpretatorem presupozycji kulturowych, odniesień, konotacji i znaczeń bazujących na różnorodnym spectrum wiedzy pragmatycznej, a właściwe ich rozumienie opiera się na filozofii kompromisu przekładowego i wynikającej z niego strategii kompensacji.

Słowa kluczowe: kompensacja, kulturowy, kulturom, strategia, tłumaczenie

Abstract

Strategy of Compensating Culture in Translation

The cultural orientation in translation leads to the consideration of the compensation strategy in translating culture. After presenting the cultural turn which took place in translation studies in the 1980s as well as definitions of the key terms of strategy and compensation, examples of several American and one Cypriot cultureme are discussed in order to grasp the nature of compensation and broaden the awareness of the role of culture in translation. The analysis of examples concludes with a claim that the translator is an interpreter of cultural presuppositions, references, connotations and meanings based on a diverse spectrum of pragmatic knowledge, and the appropriate understanding of the former emerges from the philosophy of translation compromise and the ensuing strategy of compensation.

Keywords: compensation, cultural, cultureme, strategy, translation

„Kiedy brak wątpliwości, nie występuje także potrzeba kompetencji tłumaczeniowej. Musimy zaakceptować wątpliwość jako punkt wyjścia i dopiero wtedy, po przyjęciu

wątpliwości, zacząć negocjować ponad podziałami naszej rozproszonej ludzkości”.
(Pym 1992; tłum.MP)

1. Wstęp

Tytuł „Strategia kompensacji w tłumaczeniu kultury” niesie potrójne niebezpieczeństwo. Po pierwsze - strategia jest terminem wieloznacznym w przekładoznawstwie; po drugie – wiele znaczeń ma też termin kompensacja, po trzecie - tłumaczenie kultury jako temat (a tym bardziej jako element składowy tematu) wymagałoby prezentacji znacznie obszerniejszej, niż jest możliwa w formacie tego artykułu. Jednak bieżący temat nie został przecież narzucony, lecz wybrany i podyktowały go konkretne czynniki, które stosunkowo niedawno pojawiły się a propos nowych polskich realiów przekładowych: dynamizujący się proces dydaktyczny, upowszechnienie strategicznych aspektów przekładu oraz rosnąca świadomość kulturowa i potrzeba kompetencji międzykulturowej.

Warto zauważyć, że w aktualnych kontekstach dydaktycznych uwrażliwianie kulturowe i nauczanie kompetencji międzykulturowej wystąpiło prawie równocześnie w nauczaniu języków i w nauczaniu przekładu. Pojęcia „kompetencja kulturowa/międzykulturowa” oraz „świadomość kulturowa” stały się powszechne, czy wręcz nadużywane. Poszukiwanie kulturowego *tertium comparationis* oraz modelu dydaktycznego uwzględniającego elementy kulturowe prowadzi do konstatacji, popartej *de facto* praktyką tłumaczeniową (np. tłumaczenia unijne), że przekładając kulturę na kulturę (zastąpiliśmy już przecież schemat tłumaczenia języka na język czy tekstu na tekst), tworzymy nowy byt kulturowy/międzykulturowy.

2. Zwrot w stronę kultury

W ramach studiów kulturowych dało się ostatnio zauważyć przesunięcie środka ciężkości w kierunku studiów przekładowych. Wartość badań przekładowych dla kulturoznawstwa nie jest powszechnie doceniana, ale już pojawiają się sygnały zbliżania się obu dziedzin, które przecież

w swoim charakterze są interdyscyplinarne. Zwrot ten, określany jako „translation turn”, dla naukowców zajmujących się kulturą oznacza skierowanie zainteresowań w stronę przekładu.

Z drugiej strony w przekładoznawstwie wyraźnie zaznacza się orientacja kulturowa i kładzenie dużego nacisku na rozwój badań w tym kierunku oraz rozumienie procesu tłumaczenia w całokształcie kontekstów kulturowych; rozumienie przekładu w relacji do polityki globalizacji, problematyki polityki przekładu kulturowego, kształtowania kanonów kulturowych poprzez przekład, roli przekładu w tworzeniu tożsamości kolonialnej i postkolonialnej, wizerunku pisarzy i tekstów konstruowanych w poszczególnych kulturach poprzez tłumaczenie, roli przekładu w tworzeniu modeli i gatunków literackich. Na tym gruncie pojawia się również zainteresowanie wątkami antropologicznymi i powrót do lektury takich autorów jak Malinowski, których znaczenia dla przekładoznawstwa trudno nie docenić. Ważne jest zrozumienie tego, jak podchodzić do problemów związanych bardziej z kulturą niż z językiem w tłumaczeniu. Na ogół zgadzamy się z pewną nieuchronnością „luki tłumaczeniowej” – pewnej formy, czy rodzaju nieprzekładalności tych aspektów oryginału, które tak silnie wrosnięte są w kulturę rodzimą, że każde ich przetworzenie na inny grunt językowy powoduje zmianę - częściową lub całkowitą utratę ich znaczenia i wartości w tłumaczeniu. W obliczu tej utraty wprowadzamy pojęcie kompensacji.

2.1. Rozumienie terminów „strategia” i „kompensacja”

Kompensacja jest terminem bardzo często używanym na gruncie przekładowym, aczkolwiek w różnych znaczeniach. Przytoczmy chronologicznie niektóre teksty źródłowe:

Tezaurus Terminologii Translatorycznej (Lukszyn 1993)

- „technika przekładu polegająca na wyrównaniu straty informacji powstałej przy tłumaczeniu innego fragmentu tekstu, przeciwstawna opuszczeniu”.

Wyróżniona jest kompensacja semantyczna (czyli strat semantycznych) i stylistyczna (czyli strat stylistycznych).

Dictionary of Translation Studies (Shuttleworth i Cowie 1997, tłum. MP)

- „technika rekompensowania tłumaczeniowej utraty istotnych cech oryginału poprzez przybliżenie ich efektów działania w tekście docelowym (tłumaczeniu) środkami charakterystycznymi dla języka i tekstu docelowego”.

Termin użyty został w znaczeniu zaproponowanym przez Herveya i Higginsa (1992: 248).

Routledge Encyclopedia of Translation Studies (red. Baker 1998: 37,8, tłum. MP)

„Kompensacja jest techniką, która polega na rekompensowaniu tłumaczeniowej utraty danego efektu w tekście źródłowym (oryginale) poprzez odtworzenie podobnego efektu w tekście docelowym (tłumaczeniu) środkami właściwymi dla języka i /lub tekstu docelowego.”

Użyte środki językowe mogą znacznie się różnić pomiędzy oryginałem a tłumaczeniem, pod warunkiem, że wywołują podobny efekt. Samo oczywiście określenie i sprecyzowanie zjawiska „podobnego efektu” wymagałoby odrębnej analizy.

W pionierskiej *Małej Encyklopedii Przekładoznawstwa* (Dąbska-Prokop 2000) pojęcia „kompensacja” nie ma, są natomiast pojęcia pokrewne: „transpozycja” – w wąskim rozumieniu Vineya i Darbelneta (1957), „kreatywność tłumacza”, „egzotyzacja” i „adaptacja”.

2.2. Analiza przykładów

Aby uchwycić istotę kompensacji w autentycznych zjawiskach tłumaczeniowych, przyglądnijmy się wybranym przypadkom kulturowym na przykładzie polsko-amerykańskiego kontrastu. Ich analizę rozpoczynamy od zjawiska nietypowego i niereprezentatywnego dla tego kontrastu kulturowego, a mianowicie, żeby uzyskać dystans kulturowy, popatrzmy na przykład, który z powodu bariery językowej nie powinien być w środowisku polskim powszechnie rozpoznany od strony semantycznej: ἀλμήρα [al'mira], ἀλμήρο [al'miro]. Osadzenie pojęcia almiry w kulturze Cypru przynosi konotacje trudne do odszyfrowania dla nas. Almira w polszczyźnie przestaje być istotnym nośnikiem znaczenia nie tylko leksykalnego, denotacyjnego, ale także kulturowego. W rodzimej rzeczywistości werbalizuje to, co ma w niej znaczenie. W obcej – pozostaje jakby wyłącznie „pusta” werbalizacja. Kultura wartościuje to, co jest w niej istotne. Pojęcia, które są istotne dla danej kultury występują w słowniku danego języka. Otoczenie Cypru, wyspiarskość, morze, powodują konieczność werbalizowania tego znaczenia: ἀλμήρα (rzecz.) czyli słoność morską, zasolenie oraz ἀλμήρο (przym.) słony, posiadają znaczenie, którego nie potrafimy odtworzyć po polsku. Almira atakuje ściany. Ponieważ ziemia zawiera almirę, nic nie rośnie. Po cypryjsku. A po polsku?

Zebrane poniżej przykłady pochodzące z amerykańskich źródeł językowych i odnoszące się do języka polskiego jako docelowego ilustrują zjawisko kompensacji. Ich zamierzona heterogeniczność dowodzi tego, iż kompensacji nie ogranicza rodzaj tekstu, poziom języka, czy typ stosowanych strategii przekładowych. Kompensacja jest formą działania tłumaczeniowego i filozofią tłumacza – jego świadomym, a więc strategicznym myśleniem przekładowym.

Przykłady:

(1) *Nearly 117 years ago, the town of Calico was bustling with prospectors searching for its mineral riches.*

(przewodnik turystyczny *Visitor Guide to Calico*, 2004)

(2) *as secure as Fort Knox*

(przysłowie amerykańskie)

(3) *But Jaws is the creation of a peculiar reef, a spur that sticks out from Maui into the ocean with a deepwater channel along one side, allowing surfers to ride waves as intimidating as tsunamis.*

(*National Geographic*, 1997)

(4) *The old woman remembered a swan she had bought many years ago in Shanghai for a foolish sum. This bird, boasted the market vendor, was once a duck that stretched its neck in hopes of becoming a goose, and now look! – it is too beautiful to eat. (...) Then the woman and the swan sailed across an ocean many thousands of li wide, stretching their necks toward America.*

(A. Tan, *The Joy Luck Club*)

(5) *We will beat any other advertised price or your carpet is free.*

(amerykańska broszurka reklamowa, 2003)

(6) *The Mysteries of Prom Night*

(tytuł felietonu z czasopisma *Time*, 2000)

Pierwsze trzy przykłady opierają się na toponimach amerykańskich: *Calico*, *Fort Knox* i *Jaws*. W przypadku tłumaczenia *Calico* odpowiednik polski o takiej samej formie wydaje się być oczywisty, a jednak powstaje pytanie dotyczące wiedzy o pewnym zapleczu znaczeniowym – jak ważny jest fakt, że *calico* to rodzaj perkalu, którego różnobarwność nawiązuje do niezliczonej ilości barw skał otaczających opuszczone miasteczko górnicze („miasto duchów”) w południowej Kalifornii. Perkal to jeden z podstawowych materiałów odzieżowych używanych tam w krótkim okresie świetności miasteczka, w czasach gorączki srebra, czyli w latach osiemdziesiątych-dziewięćdziesiątych XIX wieku.

Czy przez bezpośrednią translokację nazwy, czyli przeniesienie jej z oryginału w niezmienionej formie, nie tracimy sensu przekazu i specjalnego efektu znaczeniowego? Jaką wartość strategiczną ma tu znaczenie dosłowne w stosunku do konotacji kulturowych? Czy zawarte w *Calico* konotacje kulturowe są przejrzyste i czytelne dla przeciętnego amerykańskiego, a więc rodzimego, czytelnika broszurki reklamującej to miejsce? Czy gorliwość analizowania oryginału nie prowadzi nas do nadinterpretowania wagi elementów pragmatycznych i konieczności porównywania wiedzy odbiorcy oryginału z przewidywanym odbiorcą tłumaczenia w celu rekompensowania ewentualnych luk? Czy jednak, z drugiej strony, toponim nie jest „pusty” bez kontekstu? Czy pozbawienie elementu „mówiącego” nazwy

polskiej nie redukuje w sposób zasadniczy zamierzonego przekazu? Wydaje się, że tak właśnie jest.

Usytuowanie nazwy *Fort Knox* w idiomie sugeruje zastosowanie procedur typowych dla tłumaczenia idiomów. Tłumaczenie dosłowne z translokowanym toponimem (*bezpieczny jak Fort Knox*) z pewnością nie będzie adekwatnym rozwiązaniem, ponieważ komunikat zawarty w nazwie jest z wszelkim prawdopodobieństwem nieczytelny dla przeciętnego polskiego odbiorcy. Może pojawić się kontekst, w którym nieskuteczne będzie również komunikatywne tłumaczenie *bezpieczny jak w sejfie*, gdyż użycie nazwy własnej *Fort Knox* mogło być celowym zabiegiem autora, jeżeli na przykład idiom ten wystąpił w powieści, w której lokalizacja nawiązuje do fabuły. Luka w tłumaczeniu toponimu – zgubione odniesienie kulturowe może okazać się nieuchronne w momencie, kiedy ważne jest nawiązanie do historii miejsca, a transponowanie tego idiomu jest niemożliwe. Utrwalony przysłowiowym zwrotem sens o bezpieczeństwie, zabezpieczeniu czegoś, nie przynosi czytelnikowi polskiemu istotnego wytłumaczenia, skąd właśnie *Fort Knox*, gdyż przeciętny Polak niekoniecznie musi wiedzieć, że jest to państwowy skarbiec rezerw kruszcu zlokalizowany w stanie Kentucky. Tłumacz będzie więc postawiony przed dylematem, jak pogodzić idiomatyczność z dosłownością komunikatu oraz z bagażem odniesień kulturowych (przypisem, zdaniem uzupełniającym, komentarzem z objaśnieniem?). Gotowa recepta tłumaczeniowa musi być zastąpiona kontekstowo uwarunkowanym rozwiązaniem strategicznym.

W trzecim przykładzie nazwa *Jaws* właściwie nie jest próżnią znaczeniową dla polskiego odbiorcy, ponieważ niesie ładunek semantyczny związany ze znanym w Polsce filmem. W przytoczonym kontekście skojarzenie znaczenia dosłownego „szczęki” z konotacjami grozy i niebezpieczeństwa jest jak najbardziej pożądane. Translokowanie toponimu nie będzie się więc wiązać z dodatkowymi procedurami kompensacyjnymi i może być wystarczającym rozwiązaniem tłumaczeniowym.

Oczywiście stosowanie kompensacji nie ogranicza się do nazw własnych, chociaż to one stanowią trzon dotychczas prowadzonej analizy. W kolejnym przypadku (przykład 4) kompensacja pojawia się w tłumaczeniu tekstu, w którym występuje zapożyczenie kulturowe, tzn. *li*. *Li* jest chińską jednostką długości o różnych wartościach (*li* zwykle = 576 m, *li* małe zwykle = 0,32 mm); jest również jedną z konfucjańskich cnót oznaczającą przyzwoitość, poprawność, wyraz harmonii etyki i zachowania. W kontekście powieści obydwie znaczenia *li* są ważne, gdyż przekazywanie tradycyjnych wartości moralnych rodzimej kultury bohaterów odbywa się na obcym gruncie kraju odległego w przestrzeni geograficznej o tysiące kilometrów (bohaterkami powieści są Chinki emigrujące do Stanów Zjednoczonych). Nałożenie się kilku

poziomów znaczenia w pojęciu *li*, które jest w angielskim tekście powieści zapożyczeniem, elementem trzeciego języka, może powodować trudność już w odbiorze oryginału. Atrakcyjność obcości zdaje się rekompensować powstałą lukę semantycznych i kulturowych odniesień, i w taki sam sposób będzie funkcjonować w polskim przekładzie. Odczytanie odległości w tekście jest proste. Dotarcie do całego bagażu, jakie niesie ze sobą *li*, pozostaje w gestii czytelnika.

Symbole i wartości kulturowe zawarte są w pojęciach, wyobrażeniach, obrazach, strukturach gramatycznych, tekstach. Również w wartościach społecznych relacji i uwarunkowań. W przykładzie 5 forma zaimka *your* poprzedzająca słowo *carpet* (pol. dywan) całkowicie mieści się w konwencjonalnych sformułowaniach języka amerykańskiego w podanym kontekście językowym. Różnica kulturowa zawarta jest w samej gramatycznej strukturze języka. Dodatkowo mamy tu do czynienia z celowym zabiegiem marketingowym mającym na celu wywołanie wrażenia „już posiadania”, które nie odzwierciedla stanu faktycznego, jako że klient ma dopiero nabyć ów dywan. Popularne w języku polskiej reklamy kalkowanie formy *twój/twoja/twoje* z języka angielskiego jest stylistycznie niewłaściwe i powinno ustąpić formie np. *dywan będzie twój*.

Oczywista rozbieżność pragmatyczna teoretycznie jednakowego wydarzenia w obu kulturach, określanego przez pojęcia *prom* i *bal maturalny*, może tworzyć lukę tłumaczeniową, której nie wypełnia pozorna ekwiwalencja jednostek leksykalnych. *Promotion night* i *bal maturalny*, to nie tylko imprezy zlokalizowane inaczej w czasie, ale zabawowe uwieńczenie różnych procesów edukacyjnych, osadzonych w zupełnie odmiennych uwarunkowaniach kulturowych. Chociaż skutek niedawnych przeobrażeń gospodarki i zwyczajów w Polsce wizualna szata tych imprez nabiera kolorów amerykańskich, to jednak rdzeń kulturowy jest inny. Czy mamy zadowolić się zgrabnym ekwiwalentem formalnym i utracić ów lokalny koloryt znaczenia amerykańskiej *promotion night*? Gdzie leżą granice przybliżania odmiennych realiów rodzimemu odbiorcy? Czy wystąpiła w tym przypadku potrzeba kompensacji i w jakim zakresie?

3. Wnioski

Kultura może być odczytywana jako system kodów i konwencji obowiązujących w konkretnych kontekstach społecznych i socjokulturowych. Tłumacz będący interpretatorem tych symboli, znaków i kodów również należy do kultury. Jego perspektywa postrzegania jest

punktem widzenia poniekąd „insidera”, ale równocześnie osoby „postronnej” i umiejącej wytworzyć dystans wobec obserwowanych zjawisk. Gdy interpretujemy inną kulturę, polegamy na własnych wzorcach kulturowych, zwyczajach i rutynach. Z pozycji tłumacza nakładamy filtr kultury docelowej na indywidualny filtr percepcyjny, ponieważ przekładamy własną interpretację kulturowych implikacji wynikających z oryginału i są one tłumaczone zgodnie z naszą wizją świata, ale jednak mimo wszystko mamy wstęp do świata oryginału i ten pomost pragmatyczny otwiera możliwości komunikowania treści, które inaczej pozostałyby zamknięte dla odbiorcy niedysponującego wiedzą językową i kulturową oryginału. Dlatego właściwa interpretacja presupozycji kulturowych, odniesień i znaczeń bazujących na różnorodnym spectrum wiedzy pragmatycznej (wiedzy powszechnie dostępnej, wiedzy odbiorcy oryginału, wiedzy tłumacza na temat wiedzy czytelnika oryginału a także czytelnika przekładu oraz wiedzy przewidywanego odbiorcy przekładu) jest tak istotna i zasadza się na filozofii kompromisu przekładowego i wynikającej z niego kompensacji.

Źródło

Tekst ten został po raz pierwszy opublikowany w 2008 roku w tomie *Konteksty przekładowe* pod redakcją Marii Piotrowskiej, *Język a komunikacja* 8.2. Kraków: Tertium; 397- 404.

Bibliografia

- Baker, Mona (red.) (1998) *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*. Londyn, Nowy Jork: Routledge.
- Dąbska-Prokop, Urszula (2000) *Mała Encyklopedia Przekładoznawstwa*. Częstochowa: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Języków Obcych i Ekonomii Educator.
- Hervey, Sandor, Ian Higgins (1992) *Thinking Translation. A Course in Translation Method*. London: Routledge.
- Lukszyn, Jurij (1993) *Tezaurus terminologii translatorycznej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Pym, Anthony (1993) *Epistemological Problems in Translation and Its Teaching*. Calaceite: Caminade.
- Shuttleworth, Mark, Moira Cowie (1997) *Dictionary of Translation Studies*. Manchester, UK: St. Jerome Publishing.
- Vinay, Jean-Paul., Jean Darbelnet ([1958] 1995) *Comparative Stylistics of French and*

English. Amsterdam/Filadelfia: Benjamins.